

LLUÍS NICOLAU D'OLWER I LA FILOSOFIA DE PERE ABELARD¹

LLUÍS NICOLAU D'OLWER
AND THE PHILOSOPHY OF PETER ABELARD

JAUME MENSA I VALLS
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM

Lluís Nicolau d'Olwer (†1961) va dedicar bona part dels darrers vint anys de la seva vida a l'estudi de la vida i l'obra de Pere Abelard (†1142). Com a resultat d'aquestes recerques, Nicolau va publicar diversos articles (de crítica filològica i històrica) i sobretot va redactar la biografia intel·lectual *Pere Abelard: un humanista del segle XII*, publicada recentment. L'objectiu principal d'aquest article és reconstruir i sistematitzar la filosofia de Pere Abelard (concretament la dialèctica, el problema dels universals i l'ètica, tal com són exposats per Nicolau) i fer-ne una valoració crítica.

Paraules clau: (Pere) Abelard, dialèctica, ètica, (Lluís) Nicolau d'Olwer, universals.

ABSTRACT

Lluís Nicolau d'Olwer (†1961) devoted many of the last twenty years of his life to studying the life and works of Peter Abelard (†1142). As a result of these studies, Nicolau published several articles (of philological and historical criticism) and, most importantly, wrote the intellectual biography *Pere Abelard: un humanista del segle XII*, which has been published recently. The main aim of this article is to reconstruct and systematise the philosophy of Pere Abelard (more specifically, dialectics, the problem of the universals and ethics, as presented by Nicolau) and to critically assess it.

Keywords: (Peter) Abelard, dialectics, ethics, (Lluís) Nicolau d'Olwer, universals.

1 Aquest article ha estat redactat dins del projecte Corpus Digital d'Arnau de Vilanova: Filosofia i ciència a la Corona de Aragó (segles XIII-XIV), MINECO, FFI2014-53050-C5-2-P.

1. INTRODUCCIÓ

Lluís Nicolau d'Olwer (1888-1961) fou un destacat intel·lectual, promotor cultural i polític.² Es doctorà en filologia grega, amb una tesi intitulada *El teatro de Menandro: noticias histórico-literarias, texto original y versión directa*,³ però després orientà la recerca sobretot cap a la cultura catalana medieval.⁴ La seva obra escrita és realment extensa: l'inventari de les seves publicacions és format per vuit-centes quaranta-dues unitats (entre llibres, articles de revista i articles divulgatius de diari).⁵

Durant els darrers vint anys de la seva vida, Lluís Nicolau s'interessa per Pere Abelard. En els anys de l'exili, aquest autor esdevé el centre de la seva atenció, el protagonista de les seves recerques. L'objectiu és escriure una biografia d'Abelard. Entre els anys 1939 i 1953, Nicolau esmerça diversos articles de caràcter històric i filològic a analitzar aspectes concrets de la vida i / o de l'obra abelardiana.⁶ Només són els primers resultats. Nicolau hi continua treballant. Quan va morir l'any 1961, la biografia estava pràcticament enllestida. Finalment, ha estat publicada amb el títol *Pere Abelard: un humanista del segle XII*.⁷ És, sens dubte, l'*opus magnum* de Lluís Nicolau.

Com no podia ésser d'altra manera, en diversos llocs de *Pere Abelard: un humanista del segle XII*, Lluís Nicolau tracta de la filosofia d'aquest autor medieval. L'objectiu del nostre article consisteix, precisament, a reconstruir i sistematitzar la filosofia de Pere Abelard tal com és exposada per Nicolau (apartat 3: «La filosofia de Pere Abelard»). Concretament, dedicarem una secció (3.1) a la dialèctica, una altra (3.2) al problema dels universals i, finalment, una tercera (3.3) a l'ètica. Són, sens dubte, els temes principals de la filosofia de Pere Abelard. Abans, i immediatament després d'aquesta nostra introducció, destinarem un apartat introductori (2) a presentar l'obra *Pere Abelard: un humanista del segle XII* (motivació, circumstàncies històriques, característiques generals). Com que el plat fort del llibre de Nicolau és la crítica, reservarem l'apartat (4) a comentar a tall d'exemple dos problemes

2 La biografia més actualitzada és la de Muñoz 2007; cf. també Miralles i Mundó 2000.

3 Barcelona: L'Avenç, 1911. Aquesta tesi fou molt elogiada per Miguel de Unamuno; cf. Pla 1970: 257.

4 Cf. Vilà 2009.

5 Cf. Soler i Miret 1995.

6 Els articles, per ordre cronològic, són referenciats a la Bibliografia final: Nicolau 1939, 1945, 1948a, 1948b, 1951, 1953.

7 Nicolau 2015.

de crítica abelardiana directament relacionats amb la seva filosofia. Esperem que ens ajudin a copsar la perspiciàcia de Nicolau. Finalment, en la «Paraula conclusiva» (5), farem balanç, valorarem l'aportació de Nicolau i la situarem en el seu context històric.

2. LLUÍS NICOLAU I *PERE ABELARD: UN HUMANISTA DEL SEGLE XII*

El mateix Nicolau explica en una lletra al seu amic Ferran Cuito que el seu interès per Abelard ja va començar en el curs 1935-1936. Nicolau, professor llavors de la Universitat Autònoma republicana, planejava professar un curs sobre Abelard amb motiu del vuitè centenari de la seva mort, esdevinguda l'any 1142:⁸

Ja en aquell temps en què jo gosava fer projectes durant el curs 1935-36, el primer de la nova universitat republicana, vaig pensar a dedicar-li sencera el curs de 1941-42, o sia, que ara ho estaria fent! Enguany s'escau el vuitè centenari de la seva mort.

La guerra civil espanyola de 1936-1939 i el consegüent exili de Nicolau varen impedir que es pogués fer el curs, però l'interès de Nicolau per Abelard no va decaure, es va transformar en el projecte d'escriure un llibre sobre el filòsof medieval. En la mateixa lletra acabada de citar, Nicolau escriu:⁹

Enguany s'escau el vuitè centenari de la seva mort. El curs ja no es farà però l'interès per Abelard no em deixa ¿Quina forma prendria tot plegat si és que n'arriba a prendre una? [... el llibre...] Podria publicar-se en català, si en vida meva torna a haver-hi llibres catalans i jo torno a caure en la temptació d'imprimir.

Què li interessava de Pere Abelard a Nicolau? Com hauria de ser el llibre? Ell mateix ens ho explica:¹⁰

Si mai arriba l'hora d'escriure el meu Abelard, voldria recrear l'ambient i

8 Nicolau i Cuito 2003: 49. Cf. també Muñoz 2007: 259. Sobre les circumstàncies de redacció de l'obra, són molt interessants els records de Cuito 2016: 10-12. Per a una presentació general, veg. Mensa 2016: 6-9.

9 Nicolau i Cuito 2003: 49.

10 Nicolau i Cuito 2003: 49; Muñoz 2007: 259-260.

moure la comparseria, no deixar els protagonistes isolats, com si es tractés de gent que pertany a una societat remota. Voldria fer conèixer el clima del seu temps, el règim monàstic i el de les escoles; tot això és encara menys conegut que la història política i el règim feudal. És difícil, però, de trobar la línia justa, i és tan reduït a casa nostra el nombre dels que tenen prou cultura general i prou curiositat per a llegir els estudis en què són especialistes! No pretenc escriure una «biografia novel·lada»; no està en les meves aptituds.

L'hora d'escriure l'«Abelard», certament, va arribar: Nicolau hi va treballar fins al final de la seva vida. Va ser un treball lent, pausat, realitzat amb molta cura.¹¹ Durant llargues temporades, Nicolau hi va esmerçar tot el seu temps. Al final de la seva vida el llibre sobre Abelard estava pràcticament acabat. El mecanoscrit de l'obra juntament amb altres escrits i documents de Nicolau foren dipositats a l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans (Nicolau n'havia estat un molt destacat membre numerari). Finalment, després de vicissituds de tota mena, i gràcies a la bona feina de Josep Batalla (ha transcrit el manuscrit, l'ha actualitzat bibliogràficament, n'ha revisat i completat algunes parts), el llibre ha pogut veure la llum pública.¹²

A quin gènere literari pertany el llibre *Pere Abelard: un humanista del segle XII*? Abans ens hi hem referit amb la paraula «biografia». Creiem, efectivament, que és un biografia, però una biografia amb unes característiques molt especials. L'obra dedica algunes pàgines a tractar de la filosofia i de la teologia de Pere Abelard, però no és en sentit estricte una obra de filosofia o de teologia. Igualment, són molts els aspectes de crítica històrica i filològica debatuts per Nicolau, però el llibre en general no pertany a aquests gèneres. És una biografia intel·lectual que no es limita a exposar i comentar els fets coneguts de la vida d'Abelard, ni a analitzar la seva obra escrita, sinó que, per dir-ho amb les paraules de l'editor, s'esforça a «descobrir detalls que revelin actituds personals, a remarcar expressions que suggereixin estats d'ànim, a assenyalar decisions que manifestin trets del caràcter del personatge estudiat».¹³ En resulta una biografia molt personal, però intel·ligent, penetrant, lúcida, redactada amb un estil brillant.

11 Els articles publicats durant aquests anys sobre Abelard (cf. l'apartat de la Bibliografia «Lluís Nicolau d'Olwer: estudis sobre Pere Abelard i altres obres», i la nota 6 d'aquestes nostres pàgines) són una mostra parcial de la dedicació de Nicolau a Abelard.

12 Cf. Batalla 2015: 13-16.

13 Batalla 2015: 16.

L'obra mecanoscrita tal com la va deixar Lluís Nicolau en el moment de morir ens ha pervingut sense títol. Fou l'editor, Josep Batalla, qui la va intitular *Pere Abelard: un humanista del segle XII*.¹⁴ El títol expressa adequadament el contingut del llibre.¹⁵

3. LA FILOSOFIA DE PERE ABELARD

3.1. LA DIALÈCTICA

Nicolau destaca que, a Melun i Corbeil, a l'empara de l'autoritat del rei Felip I, Pere Abelard esdevé de fet professor de lògica sense tenir la *licentia docendi*, quan tot just tenia vint-i-cinc anys.¹⁶ És un *magister scholae*, és a dir, un docent reconegut per la seva autoritat i el seu coneixement de la matèria, però no un *scholasticus* pròpiament dit. Com que per a Nicolau el context és molt important, abans d'exposar el contingut de les obres sobre lògica d'Abelard, es pregunta: Com era, però, l'ensenyament de la lògica en aquest temps? L'ensenyament consistia bàsicament en la lectura comentada d'un text d'un autor antic —els únics que feien autoritat—. Els mestres «moderns» podien escriure bones introduccions, comentaris excel·lents, obres d'exegesi aclaridores, però el text de referència, el fonament darrer de tot ensenyament, havia de ser d'un autor antic. El mateix Abelard recorda que, «en l'art de la dialèctica, la llengua llatina disposa de set obres de tres autors»:¹⁷ les *Categoriae* i el *Peri hermeneias* d'Aristòtil; la *Isagoge* de Porfiri; i el *De divisione*, la *Interpretatio Topicorum Aristotelis*, el *De syllogismo categorico* i el *De syllogismo hypotetico* de Boeci.

Abans de la lectura pròpiament dita del text, el mestre explicava el sentit del títol de l'obra, les seves circumstàncies, la intenció de l'autor, el lloc que ocupava l'obra en la disciplina i la utilitat d'estudiar-la.¹⁸ I després la comentava en funció de la capacitat de l'auditori: si els estudiants no estaven iniciats

14 De fet, J. Batalla reproduceix el títol amb què l'esmenta Laguna 2000: 361.

15 Cf. Mensa 2018.

16 Nicolau dedica tres epígrafs diferents a la lògica. El primer és intitulat «Ensenyament de la dialèctica» (cf. Nicolau 2015: 64-67), el segon «La *Dialectica*: de “glossator” a “auctor”» (93-97), i el tercer «La darrera edició de la *Dialectica*» (360-362). En aquest apartat, a grans trets, seguirem el mateix ordre d'exposició de Lluís Nicolau.

17 La traducció és del mateix Nicolau (2015: 65). El text llatí fa: «Sunt autem tres quorum septem codicibus omnis in hac arte eloquentia latina armatur»; cf. De Rijk 1970a: 146.

18 Cf. Dal Pra 1969: 208: «Visa autem nunc intentione, materia, modo tractandi, utilitate et cui parti logicae praesentis operis scientia supponatur, litteram insistamus».

en la matèria, se centrava en una glossa literal, també anomenada *littera* o *declinatio*. Explicava el *sensus* que es desprenia de la *littera*. Si l'estudiant ja havia cursat el nivell elemental, llavors l'objectiu de la *lectio* era la comprensió del contingut doctrinal del text i la seva formulació en una *sententia*. L'estudiant esdevenia, en aquest nivell, intèrpret del text:

Per a esdevenir-ho, calia un treball rigorós que, partint del propi pensament, descobrís la riquesa de pensament latent en el text. A resultes d'aquest treball personal aparegueren diverses tendències, que es diversificaren en escoles i que donaren anomenada als mestres capdavanters.¹⁹

La *lectio* suscitava preguntes en el mestre i en el deixeble; entendre bé un text és adreçar-li preguntes pertinents. De la *lectio* s'anava a parar a la *quaestio*. I de la *quaestio* a la *disputatio*: la discussió entre qui respon de manera diferent, fins i tot contradictòria, a una mateixa pregunta. *Lectio*, *quaestio* i *disputatio*, tres moments d'un únic procés d'aprenentatge, eren en aquest moment activitats orals, però no trigaran gaire a esdevenir formes escrites d'especulació, els gèneres literaris de l'escolàstica. La dialèctica, entesa com a «ciència de la discussió correcta» (seguint la definició atribuïda a Agustí),²⁰ era considerada la màxima expressió del mètode científic en aquests temps d'Abelard. Abans que fossin conegudes les obres de física i metafísica i la *logica nova* d'Aristòtil, «hom discutia a les escoles més que no pas de les coses (*de rebus*), dels mots (*de vocibus*) que les designen».²¹ Abelard n'era un mestre: l'èxit de la seva escola, allò que atreïa els seus deixebles, més que les seves idees, era la seva capacitat dialèctica. Amb la posterior arribada del «nou Aristòtil» i amb la seva teoria de la demostració, el mètode científic va canviar i també l'objecte d'estudi (*de rebus*).

Per a Nicolau, els primers textos de lògica d'Abelard, potser redactats en aquesta etapa de Melun i Corbeil, responen al procediment de la *glossatio*, és a dir, són un conjunt de notes i comentaris que segueixen el fil de l'obra comentada (els textos de la *logica vetus*), adaptats als cursos introductoris. Són explicacions breus, clares, senzilles, entenedores, una mena de manual per a iniciació dels estudiants. Aquestes obres abelardianes són conegudes amb el

19 Nicolau 2015: 66.

20 Augustinus [?], *Principia Dialecticae*, dins Migne 1845: 1409.

21 Nicolau 2015: 67.

nom de *Logica «ingredientibus»*, *Logica «nostrorum petitioni sociorum»* i *Institutiones parvulorum* o *Introductiones dialecticae*.²²

La *Dialectica* és una obra de característiques molt diferents: ja no és una simple *glossa* dels textos llegits, sinó una síntesi personal, ambiciosa, del conjunt dels temes que integraven la lògica.²³ Segons Nicolau, Abelard deixa de ser un *glossator* de les autoritats antigues i esdevé un *auctor*. És el primer medieval que fa aquest pas. L'objectiu d'Abelard és explicitar tot allò que els antics havien exposat, de vegades de manera insuficientment clara, corregint-los si calia, i sistematitzar tot aquest conjunt de coneixements que integraven la lògica en un tot orgànic i consistent. Els dubtes, les interpretacions divergents i les disputes dels lògics «moderns» havien de trobar en aquesta obra d'Abelard una resposta diàfana, inqüestionable. Aquest és el darrer objectiu d'Abelard.

La *Dialectica* fou escrita a instàncies de Dagobert (qui sap si pensant en la possible instrucció d'algun fill seu que havia d'emprendre l'estudi d'aquesta disciplina), germà d'Abelard, i és integrada per cinc tractats. El primer, *Liber partium*, tracta dels elements del discurs. Dissortadament, hi manca el començament. El cos pròpiament dit de la *Dialectica* és constituït pels tractats segon, tercer i quart, que tenen com a objecte d'estudi les proposicions, els sil·logismes categòrics i els sil·logismes hipotètics. I el cinquè és reservat a la definició i la divisió.

En el pròleg del capítol quart, Abelard es defensa d'aquells rivals (segons Lluís Nicolau, es poden identificar amb Alberic i Lotulf) que «afirmen que un cristià no ha de discutir sobre qüestions que no atenyen la fe. Diuen que aquesta ciència [la dialèctica] no sols no instrueix en la fe, ans la destrueix amb complicats arguments».²⁴ Per a Abelard, en canvi, la dialèctica és la ciència suprema de la filosofia, és guia i norma de tot coneixement, gràcies a la qual, doncs, «més que per cap altra, coneixem la veritat».²⁵

22 Cf. Geyer 1919-1933; Minio-Paluello 1958; Dal Pra 1969.

23 Comenta Nicolau (2015: 96): «La *Dialectica* és una obra ambiciosa. Els cinc tractats de què consta abasten totes les matèries que constituïen la *logica vetus*, però sistematitzant-les. Aquesta és la seva originalitat i el seu avantatge sobre els tractats parcials anteriors. Els tres volums del primer tractat, intitulats *Antepredicamenta*, *Predicamenta* i *Postpredicamenta*, corresponen respectivament a la *Isagoge* de Porfiri i a les *Categories* i al *Perihermeneias* d'Aristòtil. La resta de tractats —el segon, titulat *De categoricis*; el tercer, *Topica*; el quart, *De hypotheticis*; i el cinquè, *De divisionibus et definitionibus*— corresponen als cinc tractats homònims de Boeci».

24 *Dialectica* 4.1. La traducció és del mateix Nicolau (2015: 94).

25 Ibid.

3.2. ELS UNIVERSALS

Un tema directament relacionat amb la lògica, i el gran problema de la filosofia medieval, és l'anomenada «querella dels universals». Lluís Nicolau hi dedica diversos apartats de la seva obra.²⁶ Com és sabut, el problema o la querella dels universals arriba al món medieval per mà de Porfiri i Boeci. En un primer moment, doncs, Nicolau analitza el planteig del problema per part d'aquests dos autors tardoantics. I dibuixat el context, en un segon moment, exposa la resposta de Pere Abelard. Vegem-ho.

La filosofia medieval rebé del món antic un llegat centrat principalment en la dialèctica. Porfiri, en les primeres línies de la *Isagoge*, tot evitant de formular el problema dels universals en termes estrictament metafísics, circumscriu la seva exposició a l'àmbit de la lògica.²⁷ El text de Porfiri, en la traducció de Nicolau, fa:

Atès que per a copsar la doctrina relativa a les categories d'Aristòtil és necessari de saber què és un gènere, una diferència, una espècie, un propi i un accident, i atès que per a donar definicions i per a tot allò que comporta la divisió i la demostració és útil aquest estudi, exposaré breument, en forma d'introducció, allò que digueren els antics, abstenint-me d'entrar en qüestions massa elevades i al·ludint mesuradament a les més fàcils. D'entrada, pel que fa als gèneres i les espècies, la qüestió de saber si existeixen en si mateixos o si són mers conceptes, o —si admetem llur existència— la qüestió de saber si són corporis o incorporis, o —si admetem això darrer— la qüestió de saber si són separats de les coses sensibles o si formen part de les coses sensibles, de tot això, m'abstindré de parlar-ne perquè exigeix una recerca molt profunda. En canvi, pel que fa a aquest punt i els precedents, miraré de fer veure com els antics, especialment els peripatètics, les tractaren de manera més aviat lògica [λογικώτερον].²⁸

En el comentari a la *Isagoge* de Porfiri, Boeci examina les tres qüestions

26 Quan analitza la iniciació d'Abelard a la dialèctica, Nicolau destina un apartat als universals, concretament a la manera com els medievals varen rebre el plantejament d'aquest problema filosòfic dels autors tardoantics (Porfiri i Boeci): «Porfiri i els universals» (cf. Nicolau 2015: 38-41). Més endavant, en els apartats «Nominalisme» (Ibid., 69) i «Escrits de lògica» (Ibid., 192-195), reconstrueix la solució d'Abelard al problema dels universals.

27 No és aliè a aquest plantejament el fet que l'obra de Porfiri sigui precisament una introducció (*Isagoge*) a l'*Organon* aristotèlic.

28 Nicolau 2015: 38. Per al text llatí, cf. Minio-Paluello i Dod 1966: 5.

posades d'esquitllada per Porfiri, però no les limita al gènere i a l'espècie, sinó que les estén també a la diferència, el propi i l'accident. Sense ells, argumenta Boeci, res del que realment existeix podria existir: gènere, espècie, diferència, propi i accident, doncs, existeixen. No sembla que Boeci hagi entès bé les paraules de Porfiri. Porfiri no es demana si la diferència, el propi i l'accident existeixen en ells mateixos: posar-se aquesta qüestió seria simplement respondre-la negativament, observa Nicolau. Porfiri tampoc qüestiona la realitat del gènere i de l'espècie en termes abstractes, és a dir, com a conceptes lògics. Porfiri es pregunta si els gèneres i les espècies (no el gènere i l'espècie) existeixen independentment dels individus que les formen; o si, en canvi, només existeixen aquests individus. Així, doncs, subratlla Nicolau seguint Cousin,²⁹ «a causa d'aquesta absurda confusió, en el primer comentari a la *Isagoge*, Boeci esdevé un “realista” ultrancer: més platònic que el mateix Plató i que tots els neoplatònics alexandrins».³⁰

En un segon comentari, en canvi, Boeci defensa una opinió ben diferent, radicalment oposada a la primera. Ara respon a les tres qüestions de Porfiri (si els gèneres o les espècies existeixen en ells mateixos; en cas positiu, si són corporis o incorporis; i si són separats de les coses sensibles) de la manera següent: (a) en certa manera els gèneres i les espècies existeixen per ells mateixos, però en certa manera només existeixen en l'ànima humana; (b) són incorporis, però únicament existeixen en les coses sensibles; i (c) només tenen existència en els objectes particulars i sensibles, però hom pot concebre'ls independentment de la realitat sensible i particular. I tot seguit considera les tesis de Plató i Aristòtil. En paraules de Nicolau:

Segons Plató —afegeix Boeci—, els gèneres i les espècies no existeixen solament en tant que són concebuts mentalment, sinó també en si mateixos i fora dels cossos; segons Aristòtil,³¹ en canvi, només tenen existència real en els objectes sensibles, de manera que solament són immaterials i incorporis en la intel·ligència.³²

Com que Boeci està comentant les *Categories* d'Aristòtil, reconstrueix més detalladament i amb més precisió conceptual la solució peripatètica que

29 Cousin 1836: LXVI-LIX.

30 Nicolau 2015: 39.

31 Boethius, *In Porphyrii Isagogen commentarium* 1, dins Migne 1847: 86a: «Aristoteles vero intelligi quidem incorporalia atque universalia, sed subsistere in sensibilibus putat».

32 Nicolau 2015: 40.

no pas la platònica. Les dues grans teories queden formulades; però, gràcies a aquests comentaris de Boeci, els autors medievals coneixeran més bé l'aristotèlica. La pregunta queda fixada d'aquesta manera: Els universals (aquest és el mot, manllevat de l'expressió grega τὰ καθόλου, que utilitza Boeci per designar els gèneres i les espècies),³³ són quelcom objectiu i real o simplement representacions de l'ànima humana? Són coses o simplement noms? Nicolau fa notar que realisme i nominalisme són a grans trets i en general les dues respostes possibles.³⁴

Perfilat el context, Nicolau exposa les idees d'Abelard. Una primera resposta al problema dels universals la trobem en la seva obra *Logica «Ingredientibus»*. En paraules de Nicolau, «Abelard planta resolt la seva tenda en el camp dels qui Anselm anomenava *dialectici haeretici*, i pren una posició antirealista que, amb matisos diferents, mantindrà tota la vida».³⁵ Com Roscelin, el seu mestre, Abelard afirma que els gèneres i les espècies no són veritables realitats existents. Només l'individu és *res*. Ara bé, Abelard no es conforma a repetir, amb Roscelin, que l'universal és un *flatus vocis*. Va més enllà:

El mot, el nom, la paraula (*vox, nomen, sermo*), quan és «universal», o sigui, quan és «predicable de diversos», segons la definició aristotèlica,³⁶ que tothom acceptava, no ho és en tant que que «so proferit» (*flatus vocis*), sinó en tant que signe (*signum*). La cosa és individual, el signe pot ésser individual o universal. Així l'home és sempre un individu singular (Sòcrates, Ciceró, Pere...), però el mot home és un *signe* universal perquè pot ésser predicat igualment de Sòcrates, Ciceró, Pere... Per tant, Abelard surt del problema de la *res* per a entrar en el de la *significatio*.³⁷

Abelard, sempre segons Lluís Nicolau, «exposa de manera definitiva el seu pensament sobre els universals» en una obra posterior, la *Logica «nostrorum petitioni sociorum»*.³⁸ Distanciat com sempre de les tesis realistes,

33 Aristòtil, *Categorías* 10 (12 a27).

34 Nicolau cita i segueix l'exposició de Reiners 1910.

35 Nicolau 2015: 69. Per a la referència d'Anselm, cf. Migne 1863: 165a.

36 Aristoteles, *De interpretatione vel Perihermenias. Translatio Boethii*, dins Minio-Paluello 1965: 7: «Dico autem universale de pluribus natum est praedicari». El text grec fa: «λέγω δὲ καθόλου ὃ ἐπὶ πλειόνων [...] κατηγορεῖσθαι» (17 a39-40).

37 Nicolau 2015: 69.

38 Nicolau 2015: 194.

Abelard intenta ara explicar la seva pròpia teoria en oposició a la del seu antic mestre Roscelin. Temps a venir, Joan de Salisbury contraposarà la *sententia nominum* d'Abelard amb la *sententia vocum* de Roscelin.³⁹ Abelard, efectivament, substitueix l'antagonisme que Roscelin establia entre *res* i *vox* per un de nou: *res* i *nomen* o *sermo*. Tant la *vox* (és a dir, el so proferit) que fa de signe de la cosa significada com la mateixa cosa significada són realitats físiques. Entre elles, observa Abelard, no hi ha una veritable oposició o alternativa. En canvi, el *nomen* (nom) i el *sermo* (terme) són realitats creades per la persona humana i, en tant que instituïdes per ella, s'oposen a la *res*. El *nomen* i el *sermo* «signifiquen» en virtut de la relació intel·lectual que estableixen amb la *res*. Allò que confereix universalitat a un mot és la seva capacitat de significació. Els universals, doncs, «són formats per la ment que se'n serveix per a significar».⁴⁰

L'universal no és una simple ficció o un artifici mental. Els gèneres i les espècies «representen la classificació natural dels éssers», però «la universalitat que hi ha en els signes no es retroba en les coses».⁴¹ Dos individus d'una mateixa espècie tenen una realitat comuna, però aquesta realitat comuna no és res de diferent de la seva realitat individual. Sòcrates i Ciceró, per exemple, no tenen en comú la realitat «home», sinó «el fet de ser home», una mena d'estat o situació comuna:

És a dir, entre els individus hi ha una semblança real, si bé aquesta semblança no és res que formi part de cap mena d'essència. Per llur semblança mútua, les coses assoleixen una mena d'universalitat que en si mateixa és inexistent. Així, en virtut d'aquesta semblança, els termes poden esdevenir universals i designar conjunts de coses.⁴²

La intel·lecció de l'universal és una mena d'imatge mental comuna a moltes coses, però és també «essencialment una referència a moltes coses».⁴³ La ment aïlla i copsa l'aspecte comú que moltes coses tenen entre elles. La intel·lecció de l'universal, doncs, és una abstracció. Arribats fins aquí, Nicolau recapitula i defineix l'universal tal com l'entén Abelard:

39 Cf. Ioannes Saresberiensis, *Metalogicon* 2.17 (Hall 1991: 81).

40 Nicolau 2015: 195.

41 Ibid.

42 Ibid.

43 Ibid.

L'universal és la intel·lecció, obtinguda per abstracció, d'un «estat de fet», si bé cal tenir en compte que en aquest *intellectus per abstractionem* el mode de conèixer (*modus intelligendi*) de la ment no s'identifica pas amb el mode d'existir (*modus subsistendi*) de la cosa.⁴⁴

Com es pot qualificar aquesta teoria? Per a Nicolau, es podria acceptar l'expressió «realisme moderat», però, atès que implica un nominalisme contrari al realisme tradicional, seria més just de qualificar-lo d'«antirealisme moderat».⁴⁵

3.3. L'ÈTICA

Nicolau reserva un apartat a exposar el contingut del tractat d'ètica de Pere Abelard, *Scito te ipsum*.⁴⁶ Aquesta obra ens ha pervingut incompleta i segurament fou objecte de diverses redaccions, però l'any 1138 ja era coneguda per Raül de Laon, que la cita. El títol és de ressonància a la vegada clàssica i cristiana. L'estil de l'obra, remarca Nicolau, és reeixit; el ritme, ràpid. Les citacions són extretes sobretot de la Bíblia i més rarament dels pares de l'Església i, encara més, de fonts paganes.

En el segle XII l'estudi de l'ètica es portava a terme en el context del trívium. Escriure un tractat d'ètica en relació amb la teologia, com fa Abelard, representa, doncs, una novetat remarcable de plantejament. Però també el contingut és innovador. L'originalitat del tractat *Scito te ipsum* no procedeix del coneixement de noves fonts (l'*Ethica Nicomachea* no serà traduïda fins al segle XIII),⁴⁷ sinó del «poder creatiu» i de la «finor d'anàlisi» d'Abelard.⁴⁸

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Nicolau 2015: 357-360: «Scito te ipsum» (cf. Ilgner 2001). N'hi ha traducció al català (Batalla 1996). Com que la problemàtica ètica apareix arreu de l'obra d'Abelard, Nicolau hi fa diverses referències en el transcurs del llibre. Així, per exemple, dedica les pàgines 318-321 a tractar de la qüestió (proposada per Heloïsa amb categories molt properes a la moral de la intenció d'Abelard) d'una regla *ad hoc* per als monestirs femenins; les 330-332 a comentar els *Problemata Heloisae*, entre els quals també n'hi ha d'ètica (per exemple, si hi ha pecats irremissibles); o, ja cap al final, les 455-458, a explicar els conceptes ètics que apareixen en el *Dialogus inter Philosophum, Iudaeum et Christianum* (summe bé, vici, virtut, llei natural).

47 De les teories morals d'Aristòtil, Abelard només coneix allò que en diu Boeci (per exemple, les distincions entre *virtus*, *habitus* i *dispositio*).

48 Nicolau 2015: 358.

Nicolau recorda que en temps d'Abelard la moral estava centrada en la materialitat exterior dels actes, fins i tot el pecat era vist com un acte de transgressió de la llei (raó per la qual la penitència era concebuda com una mena de dret penal). Davant d'aquesta moral dels actes exteriors, Abelard proposa una moral de la consciència, de la responsabilitat, de la intenció, assentada sobre la subjectivitat. El pecat ja no és tant la transgressió d'una llei com, en paraules de Nicolau, «menysprear interiorment allò que creiem que Déu vol que fem».⁴⁹ Aquesta concepció de la moral comporta un cert rigorisme, perquè la moralitat d'un acte depèn exclusivament de la llibertat humana i, en conseqüència, qualsevol «circumstància atenuant» deixa de tenir sentit. Per a Nicolau:

D'aquesta primacia de la intenció deriven els trets diferenciadors de la moral abelardiana: en el sagrament de la penitència, la importància recau en la contrició interior en detriment de la fórmula absolutòria; en el pecat original, desapareix la culpa personal perquè no ha actuat la voluntat; en el plaer sexual, hi ha bondat natural que només pot corrompre la mala intenció; en la fe, l'assentiment personal és el valor suprem.⁵⁰

Així, doncs, Abelard inicia un nou corrent: l'edifici moral s'aixeca sobre una antropologia teològica. I aquesta es fonamenta sobre els pilars de la psicologia i l'experiència espiritual. Els valors subjectius de l'acció humana passen a un primer pla.

L'obra *Scito te ipsum* no fou ben compresa en temps d'Abelard i algunes de les seves proposicions foren condemnades en el Concili de Sens. Abelard, però, com si les veiés venir, anticipant-se al futur, cap al final del seu tractat fa aquesta observació: «Nihil episcoporum sententiam valere si ab equitate discrepat divina».⁵¹

4. LA PERSPICÀCIA CRÍTICA DE NICOLAU: DOS EXEMPLES

Són molts els aspectes de crítica històrica o filològica que Nicolau posa sobre la taula. La seva capacitat crítica és sempre molt lúcida, ben esmolada pels anys de dedicació a la filologia. D'entre aquests, n'he escollit un parell,

49 Ibid., 359.

50 Nicolau 2015: 359.

51 Cf. Ilgner 2001: 81. Batalla (1996: 135-136) tradueix el fragment així: «La sentència dels bisbes no té cap valor si discrepa de l'equitat divina».

directament relacionats amb el tema d'aquest article, que ens permetran de copsar la perspicàcia d'Abelard. El primer fa referència a la datació de la *Dialectica* de Pere Abelard i el segon a una frase d'Heloïsa de molt mal interpretar.

Quan Lluís Nicolau va començar a estudiar la *Dialectica* de Pere Abelard, l'explicació de referència sobre la data de redacció d'aquesta obra era la que havia donat J. Cottiaux.⁵² Efectivament, Cottiaux intentava reconciliar dues hipòtesis absolutament divergents: la de V. Cousin i B. Geyer, d'una banda,⁵³ i la de G. Robert, de l'altra.⁵⁴ Cousin i Geyer situaven la redacció de la *Dialectica* cap al final de la vida d'Abelard. Robert, en canvi, a partir d'alguna referència personal d'Abelard, s'havia inclinat per una datació entorn de l'any 1121. Cottiaux va intentar de fer compatible les dues hipòtesis anteriors proposant una redacció progressiva, per fases, de la *Dialectica*: el primer tractat hauria estat escrit abans de l'any 1121, i el darrer després de 1134.

Nicolau fa veure que la hipòtesi d'una simple redacció única per fases de la *Dialectica*,⁵⁵ com proposava Cottiaux, no explica convenientment la disparitat de criteris de datació. Nicolau proposa una nova hipòtesi, molt elaborada, inspirada en l'anàlisi de les obres de teologia. Efectivament, Abelard redacta diverses vegades les obres de teologia. Primer escriu el tractat, anys a venir el revisa, afegint-hi nous paràgrafs o eliminant-ne. I aquest també hauria estat el mètode utilitzat en la composició de la *Dialectica*. La primera redacció de la *Dialectica* seria d'abans de l'any 1118. Durant l'estada a Saint-Denis (1121-1123), Abelard hauria revisat, en una segona edició, l'obra. I encara n'hi hauria una tercera, posterior a l'any 1135. Els arguments que Nicolau dona per datar una primera redacció de l'obra sencera a París (abans, doncs, de l'any 1118) serien bàsicament que els exemples, les referències personals i històriques, el concepte i els coneixements de dialèctica i de teologia utilitzats per Abelard reporten (per dir-ho amb les mateixes paraules de Nicolau) «au temps de succès d'Abélard à l'école du Cloître et de ses amours avec Héloïse, avant la nuit tragique qui décida de sa profession monastique».⁵⁶ Després de la condemna del concili de Sens (1121), en un context de pessimisme, d'enveges i gelosies, Abelard hi afegeix paràgrafs que reflecteixen clarament aquest ambient. I finalment, ja en una època molt

52 Cottiaux 1932: 263-267.

53 Cousin 1836: xxxi-xxxvi; Geyer 1919-1933, vol. 4: 603-610 («Untersuchungen»).

54 Robert 1909: 187-212.

55 Nicolau 1945: 375-390.

56 Ibid., 386.

tardana, després dels anys consagrats a l'estudi de la teologia, revisa l'obra. N'és un testimoni clar un fragment antiplatònic: Abelard, retractant-se del que havia dit en altres obres anteriors, afirma ara que el *Timeu* de Plató no pressuposa un cert coneixement de la Trinitat cristiana, ni l'*anima mundi* es pot identificar de cap manera amb l'Esperit Sant.

La hipòtesi de Nicolau ha conservat el seu valor explicatiu durant quasi mig segle (1945-1985). Quan L. M. De Rijk va publicar l'edició crítica de la *Dialectica* (1956, 1970) va assumir la hipòtesi de Nicolau.⁵⁷ Anys després, el 1985, gràcies a un coneixement més exhaustiu del context biogràfic, cultural i filosòfic (sobretot de la lògica) d'Abelard, C. Mews va mostrar que no té gaire sentit mantenir una triple redacció de la *Dialectica*.⁵⁸ L'obra hauria estat escrita entre els anys 1117 i 1121 (Marenbon suggereix una data anterior).⁵⁹ Els fragments que Nicolau havia utilitzat per a proposar una segona i una tercera redacció es poden explicar d'una altra manera. El que Nicolau creia que era una referència al concili de Sens no necessàriament ho ha de ser. I el fragment antiplatònic, ben llegit, potser no és una «retractació», sinó que:⁶⁰

Everything is explained simply, however, if the passage in the *Dialectica* was written by Abelard before he had come to the sophisticated understanding of Plato evident in the *Theologia Summi Boni* and the latter versions of the *Theologia*.

Encara ara, però, quan els estudiosos d'Abelard es refereixen a la data de la *Dialectica* citen l'estudi de Lluís Nicolau. Passem al segon exemple.⁶¹

Heloïsa comença l'*Epistola VI* a Abelard amb aquesta inscripció críptica: «Domino specialiter sua singulariter». ⁶² Ch. de Rémusat, a mitjan segle XIX, va interpretar aquests mots de la manera següent:⁶³

Sous la déférence de la religieuse, elle [Heloïsa] cache le dévouement de la femme. Elle le lui [a Abelard] dit avec les formes de la dialectique,

57 De Rijk 1970b: xxi-xxii.

58 Mews 1985: 95-96, 98-102. Més tard, n'acceptà els arguments De Rijk (1986: 103).

59 Marenbon 1997b: 41.

60 Ibid., 43. Caldria revisar la interpretació que Nicolau fa de la valoració del pensament platònic (*anima mundi*, Trinitat) a la llum d'estudis com els següents: Moonan 1989; Marenbon 1997a, 2006; Dyer 2014.

61 Nicolau 1948a: 451-460.

62 Heloïsa, *Epistola vi*, dins Migne 1855: 213.

63 De Rémusat 1845: 160.

jusques dans la suscription de sa dernière lettre: À Dieu *spécialement*, à *lui singulièrement*. Ce que signifie en bonne logique, À Dieu par l'espèce, à lui comme individu; et ce qui se dirait en sens inverse aujourd'hui: «La religieuse est à Dieu, la femme est à toi».

L'émminent historiador de la filosofia medieval É. Gilson va assumir aquesta interpretació com a pròpia;⁶⁴ i va destacar també el profund sentit que Heloïsa hauria volgut donar a aquesta frase:⁶⁵

Il [Abélard] vient de tenter un effort suprême pour faire comprendre à Héloïse qu'elle est désormais l'épouse du Christ; mais Héloïse a trouvé moyen de répondre, sans en parler, par la seule suscription de sa lettre: oui, j'appartiens à l'espèce des épouses du Christ, mais il n'y a qu'une seule femme d'Abélard, et c'est moi. Héloïse est une épouse qui, engagée par Abélard dans un état de perfection religieuse dont elle n'a pas la vocation et ne sent pas la grâce, ne dispose que d'un appui naturel pour s'y maintenir: l'amour qu'elle porte à son époux.

Nicolau diu sentir-se temptat per la profunditat filosòfica de la interpretació de Gilson i de Rémusat. Ara bé, des d'un punt de vista gramatical aquesta interpretació, remarca Nicolau, és inadmissible:⁶⁶

étant donné qu'elle exige de gloser le texte: *Domino (id est, Deo), sua (id est, Abaelardi)*, ce qui brise l'unité de la phrase et lui fait perdre son sens grammatical, ladite exégèse nous paraît tout à fait inadmissible. Plus encore, si, référant *sua* à *Domino*, comme le commande la grammaire, on interprétait *Domino* par *Deo*, on arriverait à la formule: «À Dieu par l'espèce, celle qui est à lui comme individu». L'énoncer, c'est la refuser.

Cal descartar la hipòtesi de Gilson i de Rémusat per una raó òbvia: la inscripció d'una lletra es refereix sempre al destinatari. Per tant, *Domino* significa *Abelardo*. Utilitzant el mot *specialiter*, Heloïsa no ho fa en el sentit propi de la lògica (espècie), sinó que reprèn la frase d'acomiadament d'Abelard de l'*Epistola III*: «Memento itaque semper in orationibus tuis, qui specialiter

64 Gilson 1984: 125.

65 Ibid., 125-126.

66 Nicolau 1948a: 454-455.

est tuus». ⁶⁷ La frase d'Heloïsa llavors significaria: «À celui qui lui appartient comme maître, celle qui est tout entière à lui». O encara millor: «À celui qui ne lui appartient que comme maître, celle qui est tout entière à lui». És el darrer crit d'un amor dolorós i resignat. ⁶⁸ La interpretació de Nicolau s'ha anat obrint camí entre les traduccions i interpretacions de les lletres d'Abelard i Heloïsa. ⁶⁹

5. PARAULA CONCLUSIVA

El llibre de Lluís Nicolau *Pere Abelard: un humanista del segle XII* no és *stricto sensu* una obra de filosofia (els altres estudis sobre aquest autor medieval tampoc), ni pretén ser-ho, ans és una biografia intel·lectual molt ben documentada filosòficament. Nicolau demostra haver llegit amb molta cura i molt críticament l'obra filosòfica (i teològica) de Pere Abelard. Coneix bé la bibliografia secundària sobre l'autor medieval. ⁷⁰ Els problemes filosòfics estan ben molt ben contextualitzats, des d'una perspectiva diacrònica i sincrònica. L'exposició dels temes és clara, la redacció brillant.

Em sembla que, a grans trets i en general, la interpretació de Nicolau coincideix amb la de Gilson. Abelard, en plena edat mitjana, és per a Nicolau un *humanista cristià*: coneix i utilitza la saviesa dels antics per explicar les grans qüestions de la teologia cristiana. Abelard (i Heloïsa) són personatges *moderns*. ⁷¹ Tant el llibre de Nicolau com el de Gilson, ⁷² s'inscriuen en el que podríem anomenar l'onada de reaccions contra les tesis de Burckhardt. ⁷³ L'autor suís argumentava que l'humanisme és un fenomen genuí del Renaixement; i que entre l'edat mitjana i el Renaixement hi ha una ruptura. En canvi, per a

67 Migne 1855: 190.

68 Nicolau 1948a: 456.

69 Cf., per exemple, els estudis següents: Von Moos 1974: 78, núm. 32 (es refereix a la traducció-interpretació de Gilson amb la paraula «Fehler»); Dronke 1984: 127-128; McLeod 1993: 76.

70 Nicolau cita constantment, i sobretot, les obres d'Abelard. En té un bon coneixement. Quant a la bibliografia secundària, en els articles abelardians és pràcticament exhaustiva (en funció del tema tractat). En el llibre *Pere Abelard: un humanista del segle XII* cita les grans obres sobre cada tema. Així, per exemple, quan reconstrueix la dialèctica abelardiana cita els estudis de Kaiser 1901; Chenu 1925; Paré, Brunet i Tremblay 1933. O en el tema dels universals: Cousin 1836; Reiners 1910; Vignaux 1931. Finalment, pel que fa a l'ètica cita: Dahmen 1906; Dal Pra 1948; Delhay 1949, 1958.

71 Sobre aquest aspecte, cf. Mensa 2018.

72 Gilson 1984.

73 Burckhardt 1860.

Nicolau i Gilson es pot parlar ja en plena edat mitjana d'un humanisme cristià. Els valors que Burckhardt presenta com a específics del Renaixement ja són trobadissos en les biografies i els escrits d'Abelard i Heloïsa. La subjectivitat sobre la qual s'assenta la seva ètica i les seves tesis lògiques i ontològiques obre el camí que condueix cap el món modern.

Nicolau va morir l'any 1961 sense haver pogut acabar del tot el llibre. És una llàstima. En aquell context, *Pere Abelard: un humanista del segle XII* hauria estat una obra molt innovadora, completa i rigorosa.⁷⁴ Més de mig segle després, la monografia, i concretament l'exposició de la filosofia d'Abelard, no ha estat sobrepassada, però ja no conserva la frescor que hauria tingut en aquell moment. El que Nicolau hi diu (m'estic referint a la filosofia d'Abelard) està molt bé. L'obra ha envellit sobretot en el que no diu. Si Nicolau l'hagués redactada ara, ben segur que hi hauria afegit un apartat sobre la filosofia del llenguatge d'Abelard (molt estudiada durant aquest darrer mig segle).⁷⁵ I potser aquesta filosofia del llenguatge abelardiana li hauria permès de filar una mica més prim en la qüestió dels universals.⁷⁶

BIBLIOGRAFIA

(a) Lluís Nicolau d'Olwer: estudis sobre Pere Abelard i altres obres

Nicolau d'Olwer, L. (1911) *El teatro de Menandro. Noticias histórico-literarias, texto original y versión directa*. Barcelona: L'Avenç.

— (1939) «Abailard ou Abélard (Pierre) (1079-1142)», dins *Dictionnaire des lettres françaises*. París: Beauchesne et ses fils, vol. 1: 1.

— (1945) «Sur la date de la *Dialectica* d'Abelard». *Revue du Moyen âge Latin* 1: 375-390.

— (1948a) «Notes abélardiennes. 1. Une phrase d'Abélard. 2. Une phrase d'Heloise», dins *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne of-*

74 Cf. Batalla 2015: 15-16.

75 És fàcil d'adonar-se de la importància que darrerament ha adquirit la filosofia del llenguatge de Pere Abelard consultant dues obres de referència més o menys actuals: Marenbon 1997: 138-161 («Forms and Language»); Jacobi 2004.

76 No em refereixo a les etiquetes que Nicolau fa servir («antirealisme moderat» o «realisme moderat») per a qualificar les tesis abelardianes (que encara es fan servir actualment), sinó a l'ús de conceptes com *status* o *dictum*: cf. Marenbon 1997b: 174-209.

- ferts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers*. París: Les Belles Lettres, 451-460.
- (1948b) «Tomba florida», dins *Ofrena a París dels intel·lectuals catalans a l'exili*. Barcelona / París: Editorial Albor, 25-26.
 - (1951) «Notes d'arqueologia abelardiana. 1. El segell d'Abelard. 2. La imatge de la Trinitat al Paraclèt», dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, vol. 1: 255-260.
 - (1953) «Sur quelques lettres de saint Bernard: avant ou après le concile de Sens», dins *Mélanges Saint Bernard. XXIVe Congrès de l'Association Bourguignonne des Sociétés Savantes*. Dijon: Association des Amis de Saint Bernard, 100-108.
 - ; Cuito i Canals, F. (2003) *Epistolari de l'exili francès*. Edició a cura d'E. Duran i M. Campabadal Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
 - (2015) *Pere Abelard: un humanista del segle XII*. Edició a cura de J. Batalla. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum.

(b) Edicions i traduccions: Pere Abelard i altres autors

- Batalla, J. (ed., tr.) (1996) *Pere Abelard: Ètica. Història de les meves dissorts*. Barcelona: Edicions 62.
- (ed., tr.) (1999) *Aristòtil: Categories*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Cousin, V. (ed.) (1836) *Ouvrages inédits d'Abélard pour servir à l'histoire de la philosophie en France*. París: Imprimerie Royale.
- Dal Pra, M. (ed.) (1969) *Pietro Abelardo, Scritti di Logica*. Florència: La Nuova Italia. [Segona edició]
- De Rijk, L. M. (ed.) (1970a) *Petrus Abaelardus: Dialectica*. Assen: Van Gorcum & Comp. [Segona edició, primera edició completa del manuscrit de París].
- Geyer, B. (ed.) (1919-1933) *Peter Abaelards Philosophische Schriften*. 4 vols. Münster: Aschendorff.
- Hall, J. B.; Keats-Rohan, K. S. B. (eds.) (1991) *Ioannes Saresberiensis: Metalogicon*. Turnhout: Brepols («Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis», 98).
- Ilgner, R. M. (ed.) (2001) *Petrus Abaelardus: Opera Theologica*, vol. 4: «Scito te ipsvm». Turnhout: Brepols («Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis», 190).
- Migne, J. P. (ed.) (1845) «Augustinus [?]: Principia Dialecticae», dins *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. París: Migne, vol. 32: 1409-1420.

- (ed.) (1847) «Boethius: In Porphyrii Isagogen commentarium», dins *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. París: Migne, vol. 64: 71-158.
- (ed.) (1855) «Petrus Abaelardus: Epistolae», dins *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. París: Migne, vol. 178: 113-380.
- (ed.) (1863) «Anselmus: Epistola de incarnatione Verbi», dins *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. París: Migne, vol. 158: 259-284.
- Minio-Paluello, L. (ed.) (1958) *Twelfth Century Logic. Texts and Studies*, vol. 2: «Abaelardiana inedita». Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- (ed.) (1965) «Aristoteles: De Interpretatione vel Perihermenias. Translatio Boethii», dins *Aristoteles Latinus*. Bruges / París: Desclée de Brouwer, vol. II 1-2: 5-38.
- ; Dod, B. G. (eds.) (1966) «Porphyrii Isagoge. Translatio Boethii», dins *Aristoteles Latinus*. Bruges / París: Desclée de Brouwer, vol. I. 6-7.

(c) Estudis

- Batalla, J. (2015) «Nota del curador de l'edició», dins Nicolau 2015: 13-16.
- Brower, J. E.; Gulfo, K. (eds.) (2004) *The Cambridge Companion to Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burckhardt, J. (1860) *Die Cultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch*. Basilea: Schweighauser.
- Chenu, M.-D. (1925) «Authentica et Magistralia». *Divus Thomas* 28: 351-365.
- Cottiaux, J. (1932) «La conception de la théologie chez Abélard (Part I)». *Revue d'histoire ecclésiastique* 28: 247-295.
- Cuito, A. (2016) «Nicolau d'Olwer, un record». *L'avenc* 427: 10-12.
- Dahmen, R. (1906) *Darstellung der Abälardschen Ethik*. Münster: Universität.
- Dal Pra, M. (1948) «Idee morali nelle lettere ad Eloisa». *Rivista di Storia della Filosofia* 3: 318-322.
- De Rémusat, Ch. (1845) *Abélard*, vol. 1. París: Librairie philosophique de Ladrange.
- De Rijk, L. M. (1970b) «Introduction», dins De Rijk 1970a: ix-cxii.
- (1986) «Peter Abelard's semantics and his doctrine of being». *Vivarium* 24: 85-128.
- Delhaye, Ph. (1949) «L'enseignement de la philosophie morale au XIIe siècle». *Mediaeval Studies* 11: 77-99.
- (1958) «Grammatica et Ethica au XIIe siècle». *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale* 25: 59-110.
- Dronke, P. (1984) *Women Writers of the Middle Ages: A Critical Study of Texts from Perpetua (†203) to Marguerite Porete (†1310)*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dyer, L.-A. (2014) «Veiled Platonic Triads in Abelard's *Theologia "Summi Boni"*», dins B. S. Hellemans (ed.), *Rethinking Abelard. A Collection of Critical Essays*. Leiden / Boston: Brill, 119-152.
- Gilson, É. (1984) *Héloïse et Abélard*. París: Librairie philosophique J. Vrin. [Tercera edició]
- Jacobi, K. (2004) «Philosophy of Language», dins J. E. Brower, K. Gulfoy (eds.), *The Cambridge Companion to Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press, 126-157.
- Kaiser, E. (1901) *Pierre Abélard critique*. Friburg: Librairie catholique.
- Laguna, J. (2000) «Tras los pasos de Abelard en el epistolario entre Rafael Tasis i Lluís Nicolau d'Olwer», dins M. Aznar Soler (ed.), *Las literaturas del exilio republicano de 1939*. Sant Cugat del Vallès: Associació d'Idees / Grupo de Estudios del Exilio Literario, vol. 1: 361-370.
- Marenbon, J. (1997a) «The Platonisms of Peter Abelard», dins L. G. Benakis (ed.), *Neoplatonisme et philosophie médiévale*. Turnout: Brepols, 109-129 («Rencontres de philosophie médiévale», 6).
- (1997b) *The Philosophy of Peter Abelard*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- (2006) «The rediscovery of Peter Abelard's Philosophy». *Journal of the History of Philosophy* 44/3: 331-351.
- McLeod, G. (1993) «*Wholly Guilty, Wholly Innocent: Self-Definition in Héloïse's Letters to Abélard*», dins K. Cherewatuk, U. Wiethaus (eds.), *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 64-86.
- Mensa i Valls, J. (2016) «Lluís Nicolau d'Olwer, estudiós de Pere Abelard». *L'avenç* 427: 6-9.
- (2018) «Lluís Nicolau d'Olwer i l'«humanisme cristià» de Pere Abelard». *Comprendre. Revista Catalana de Filosofia* 20/2: 5-24.
- Mews, C. (1985) «On dating the works of Peter Abelard». *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 52: 73-134.
- Miralles i Solà, C.; Mundó i Marcet, M. (2000) *Lluís Nicolau d'Olwer. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Moonan, L. (1989) «Abelard's Use of the *Timaeus*». *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 56: 7-90.
- Muñoz Pujol, J. M. (2007) *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*. Barcelona: Edicions 62.
- Paré, G., Brunet, A.; Tremblay, P. (1933) *La renaissance du XIe siècle. Les écoles et l'enseignement*. París / Ottawa: J. Vrin / Institut d'Études Médiévales.
- Pla, J. (1970) *Retrats de Passaport*. Barcelona: Destino («Obra completa», 17).
- Reiners, J. (1910) *Der Nominalismus in der Frühscholastik*. Münster: Aschendorff («Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters», 8).

- Robert, G. (1909) *Les écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du xne siècle*. Paris: Librairie Victor Lecroffe.
- Soler i Mòdena, R; Miret i Raspall, E. (1995) *Bibliografia de Lluís Nicolau d'Olwer*. Pròleg de V. Alsina i Keith. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Vignaux, P. (1931) «Nominalisme», dins *Dictionnaire de Théologie Catholique*. Paris: Letouzey et Ané, vol. 9: 726.
- Vilà i Bayerri, M. (2009) *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Von Moos, P. (1974) *Mittelalterforschung und Ideologiekritik. Der Gelehrtenstreit um Héloïse*. Munic: Wilhelm Fink Verlag.